

NAMANGAN DAVLAT
UNIVERSITETI
ILMIY AXBOROTNOMASI, [2026-9]
ISSN:2181-1458
ISSN:2181-0427

10.00.00-FILOLOGIYA
journal.namdu.uz
PHILOLOGICAL

DEVONU LUG' ATI-T-TURK ASARIDAGI TURNASIMONLAR TURKUMIGA KIRUVCHI ORNITONIMLAR TAHLILI

Sobitov A'zamxon Tursunpo'lot o'g'li,

Namangan davlat universiteti Amaliy xorijiy tillar kafedrası o'qituvchisi, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori
(PhD)

ORCID: 0009-0004-9408-4272

Annotatsiya: mazkur maqolada XI asr O'rta Osiyoda mavjud bo'lgan turkiy qabilalar va ularning til xususiyatlarini o'rganishda va hozirgi ayrim turkiy xalqlarning shakllanishi va taraqqiyotini belgilashda muhim ahamiyatga ega bo'lgan Maxmud Koshg'ariy muallifligidagi "Devonu lug'ati-t-turk" qadimgi turkiy yodgorligida qayd etilgan turnasimonlar turkumiga mansub bo'lgan qush nomlari (ornitonimlar) struktur-semantik jihatdan tahlil qilingan. Mazkur zoonimlar yakka so'z holatida kelgan bo'lib, batafsil izohlar va ta'riflar bilan boyitilgan.

Kalit so'zlar: leksik-semantik uzviylik, ornitonim, denotat, obrazli assotsiatsiyalar, ornitonimik leksika, morfologik o'zgarish, semantik struktura, adabiy til, qiyosiy o'lchov, zoologik tasnif.

АНАЛИЗ ОРНИТОНИМОВ, ОТНОСЯЩИХСЯ К ОТРЯДУ ЖУРАВЛЕОБРАЗНЫХ, В ПРОИЗВЕДЕНИИ «ДИВАН ЛУГАТ АТ-ТЮРК»

Аннотация: В настоящей статье в структурно-семантическом аспекте проанализированы наименования птиц (орнитонимы), относящихся к отряду журавлеобразных, зафиксированные в древнетюркском памятнике «Диван лугат ат-тюрк» («Словарь тюркских наречий») Махмуда Кашгарии. Данный письменный памятник имеет важное значение для изучения тюркских племён, существовавших в Средней Азии в XI веке, и их языковых особенностей, а также для определения процессов формирования и исторического развития некоторых современных тюркских народов. Рассматриваемые зоонимы представлены в форме отдельных лексем и сопровождаются подробными пояснениями и дефинициями.

Ключевые слова: лексико-семантическая взаимосвязь, орнитоним, денотат, образные ассоциации, орнитонимическая лексика, морфологическое изменение, семантическая структура, литературный язык, сравнительный критерий, зоологическая классификация.

THE ANALYSIS OF ORNITHONYMS BELONGING TO THE ORDER GRUIFORMES IN DĪWĀN LUGHĀT AL-TURK

Abstract: This article presents a structural-semantic analysis of the names of birds (ornithonyms) belonging to the order Gruiformes, as recorded in the ancient Turkic written monument Dīwān Lughāt al-Turk (Compendium of the Turkic Dialects) authored by Mahmud al-Kashgari. This work is of significant importance for the study of the Turkic tribes that inhabited Central Asia in the 11th century and their linguistic characteristics, as well as for determining the processes of formation and historical development of certain modern Turkic peoples. The zoonymic units under consideration occur as single-word lexical items and are supplemented by detailed explanations and definitions.

Keywords: lexico-semantic interconnectedness, ornithonym, denotatum, figurative associations, ornithonymic vocabulary, morphological change, semantic structure, literary language, comparative criterion, zoological classification.

KIRISH

Dunyo miqyosida tilshunoslik va adabiyotshunoslik yo'nalishidagi tadqiqotlarda tarixiy manbalarni qiyosiy o'rganish alohida ahamiyat kasb etadi. XI–XIV asrlarga oid qo'lyozmalardagi zoonimlar (hayvon nomlari)ning funksional va semantik jihatlari bugungi kunda lingvistika, animalistika va lingvokulturologiya kabi zamonaviy ilmiy yo'nalishlarda keng qamrovda tadqiq etilmoqda. Ushbu yo'nalishlarda zoonimlar turli til tizimlari misolida uzluksiz tahlil qilinib, ularning madaniy, tarixiy va leksik kontekstlari aniqlanmoqda. Shu asosda, qadimgi turkiy yodgorliklar tarkibida uchraydigan zoonimlarning lingvistik va semantik xususiyatlarini tizimli tarzda o'rganish, ularni turkumlash va tasniflash tamoyillarini ishlab chiqish, shuningdek, ularning madaniy va pragmatik ahamiyatini yangicha ochib berish dolzarb ilmiy

vazifa sifatida yuzaga kelmoqda. Bunday tadqiqotlar nafaqat qadimgi matnlarni chuqurroq tushunishga xizmat qiladi, balki zamonaviy lingvistik va madaniyatlararo tahlil metodlarini rivojlantirishga ham imkon yaratadi [1].

ADABIYOTLAR TAHLILI

Turkiy tillar doirasida ornitonimlarni o'rganishda, avvalo, tarixiy yozma manbalarda qayd etilgan qush nomlarining lingvistik xususiyatlarini aniqlashga alohida e'tibor qaratilgan. Ayniqsa, Mahmud Koshg'ariyning XI asrga oid "Devonu lug'ati-t-turk" asari qadimgi turkiy ornitonimlarni tadqiq etish uchun muhim manbalardan biridir. Mazkur asardagi qush nomlari keyingi davrlardagi turkiy tillar materiallari bilan qiyoslangan holda ularning fonetik, leksik-semantik va tarixiy taraqqiyotini aniqlash imkonini beradi. Jumladan, J. Tokosheva tadqiqotida "Devonu lug'ati-t-turk"da qayd etilgan qush nomlari zamonaviy qirg'iz tili materiallari bilan qiyoslangan [2]. Bundan tashqari, B. Abdushukurov o'zining ilmiy tadqiqotida XI-XIV asrlar turkiy obidalari tilida qo'llangan hayvon nomlarini mavzuiy guruhlariga ajratib tahlil qilgan. U hayvon terminlarini quyidagi asosiy guruhlariga bo'lgan: 1) sut emizuvchi hayvonlarni ifodalovchi terminlar; 2) qush nomlarini anglatuvchi terminlar; 3) sudralib yuruvchi hayvon nomlari. Shu bilan birga, boshqa ayrim ilmiy tadqiqotlarda mavzuiy guruhlarini ajratishda biroz boshqacha yondashuvlar ham uchraydi, ularda quyidagi guruhlar ko'rsatiladi: 1) hayvonlarning umumiy nomlari; 2) uy hayvonlari nomlari; 3) yovvoyi hayvonlar nomlari. Bu turli tasniflar hayvon nomlarining lingvistik va madaniy kontekstdagi o'rni va xususiyatlarini aniqlashga xizmat qiladi [3].

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotning asosiy manbasi sifatida Mahmud Koshg'ariyning XI asrga oid "Devonu lug'ati-t-turk" asarida qayd etilgan, zamonaviy zoologik tasnifga ko'ra turnasimonlar turkumiga mansub qush nomlari (ornitonimlar) tanlab olindi. Mazkur ornitonimlar struktur-semantik va qiyosiy jihatdan tahlil qilinib, ularning grammatik tuzilishi, leksik-semantik xususiyatlari, tarixiy barqarorligi hamda fonetik o'zgarishlari o'rganildi. Shuningdek, qadimgi turkiy ornitonimlarning zamonaviy turkiy tillardagi shakllari bilan qiyoslanib, ularning leksik-semantik davomiyligi va tarixiy taraqqiyot xususiyatlari aniqlandi. Kompleks tahlil asosida turnasimonlar turkumiga oid qush nomlarining qadimgi turkiy til tizimidagi o'rni, shakli va semantik rivojlanish dinamikasi hamda zamonaviy turkiy leksikadagi davomiyligi yoritildi.

NATIJALAR VA ULARNING TAHLILI

Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'ati-t-turk" asarida **turna** (**turnā**) leksemasi qadimgi turkiy ornitonimik leksika tarkibida qayd etilgan bo'lib, uning ma'nosi **turna qushi** bilan izohlanadi. Mazkur birlikning hozirgi o'zbek tilida ham ayni **turna** shaklida va shu denotativ ma'noda saqlanib qolganligi uning tarixiy jihatdan barqaror ornitonimlardan biri ekanini ko'rsatadi [4]. Turna – uzun oyoq va bo'yinga, cho'ziq tumshuqqa ega bo'lgan, asosan ochiq hududlar va suv havzalari atrofida yashaydigan yirik qushlardan biridir. Mazkur qushning tashqi qiyofasi, baland parvozi, uzoq masofalarga ko'chishi va gala bo'lib harakatlanishi uning insonlar tomonidan qadimdan yaxshi tanilishiga sabab bo'lgan. Shu jihatdan turna nomining qadimgi turkiy yozma yodgorlikda qayd etilishi turkiy xalqlarning qushlar olami haqidagi tasavvurlari va tabiiy muhitni kuzatish tajribasini aks ettiruvchi muhim lingvistik dalildir.

Turna leksemasining "Devonu lug'ati-t-turk"dan hozirgi o'zbek tiligacha bo'lgan davrda o'zining asosiy semantik mazmunini saqlab qolishi ornitonimning **semantik davomiyligini** ko'rsatadi. Qadimgi turkiy davrda ham, hozirgi o'zbek tilida ham ushbu birlik bir xil qush – turnani anglatadi. Demak, mazkur zoonimda tarixiy taraqqiyot jarayonida denotativ ma'noning keskin o'zgarishi kuzatilmagan.

Turna ornitonimining tarixiy barqarorligi qadimgi turkiy zoonimik leksikada ayrim qush nomlarining uzoq vaqt davomida avloddan avlodga o'tib, o'zining asosiy nominativ vazifasini saqlab qolganini ko'rsatadi. Bunday birliklar tilning tarixiy taraqqiyotida **leksik-semantik uzviylikni** ta'minlovchi muhim qatlamni tashkil etadi. Shu nuqtayi nazardan, turna leksemasi qadimgi va zamonaviy turkiy tillar o'rtasidagi zoonimik mushtaraklikni namoyon etuvchi birliklardan biri sifatida baholanishi mumkin.

Mazkur ornitonimning shakli jihatdan ham hozirgi o'zbek tilidagi **turna** leksemasiga juda yaqinligi uning tarixiy-fonetik barqarorligini ko'rsatadi. Ya'ni, boshqa ayrim qadimgi turkiy qush nomlarida sezilarli fonetik yoki morfologik o'zgarishlar kuzatilgan bo'lsa, turna leksemasida bunday o'zgarish nisbatan kam darajada namoyon bo'ladi. Natijada qadimgi yozma manbadagi shakl bilan hozirgi o'zbek adabiy tilidagi shakl o'rtasida bevosita qiyosiy aloqa mavjud.

"Devonu lug'ati-t-turk"dagi turna – turna munosabati qadimgi turkiy ornitonimlarning tarixiy-semantik davomiyligini ko'rsatuvchi muhim misollardan biridir. Mazkur leksema XI asr yozma manbasida ham, hozirgi o'zbek tilida ham bir xil denotativ ifodalab, o'zining asosiy nominativ ma'nosini saqlab qolgan. Shu sababli turna ornitonimini qadimgi turkiy yodgorliklar zoonimik leksikasida semantik jihatdan to'liq saqlangan, shakli jihatdan esa yuqori darajada barqaror birlik sifatida baholash mumkin. Biologik klassifikatsiyalashuviga ko'ra, turnalar – gruiformes turkumidagi Gruidae oilasiga mansub, uzun oyoq va bo'yinlarga ega yirik qushlardir. Mazkur oilaga to'rtta avlodga mansub 15 ta tur kiradi: *Antigone*, *Balearica*, *Leucogeranus* va *Grus*. Turnalar uzun bo'yli va oyoqlari, nozik gavdasi hamda dumidan yuqoriga chiqib turadigan uzun ikkilamchi qanot patlari bilan ajralib turadi. Ko'pchilik turlarining patlari kulrang yoki oq rangda bo'lib, yuz qismida qora va qizil rangli patsiz teri dog'lari mavjud. *Balearica* avlodiga mansub tojli turnalar esa

yorqin rangli qanotlari va bosh qismidagi oltin rangli “toj”ga o‘ xshash patlari bilan ajralib turadi. Turnalar parvoz vaqtida bo‘ yinlarini oldinga cho‘ zgan, oyoqlarini esa orqaga uzatgan holda uchadi [5]. Turnalar Antarktida va Janubiy Amerikadan tashqari deyarli barcha qit‘alarda tarqalgan. Turnalarning ayrim turlari va populyatsiyalari uzoq masofalarga migratsiya qiladi, ayrimlari esa umuman ko‘ chib yurmaydi. Ko‘ payish davrida turnalar odatda yakka holda yoki juft bo‘ lib yashaydi. Ko‘ payish mavsumidan tashqari davrda esa ko‘ pchilik turlar guruh bo‘ lib yashaydi va oziqa hamda yashash sharoitlari yetarli bo‘ lgan hududlarda katta suruvlarni hosil qiladi [6].

Bugungi kunda o‘ zbek tili izohli lug‘ atlarida [7] qashqaldoq tarzida ishlatiluvchi so‘ z Mahmud Koshg‘ ariyning “Devonu lug‘ ati-t-turk” asarida قاشقالاق [qashqalak] tarzida qayd etilgan va misolda shunday kelgan:

Tan̄da bilā kōrsā meni ōrdāk atar, Qalwa kōrūp qashqalaqī suqwa batar. Ovlaganq ush to‘ g‘ risida aytmoqda: o‘ rdak ko‘ lida uchsiz o‘ q bilan meni ko‘ rsa, sayraydi, qashqaldog‘ i ko‘ rib qolsa, o‘ sha ondayoq suvga sho‘ ng‘ ib ketadi [4]. Mahmud Koshg‘ ariyning “Devonu lug‘ ati-t-turk” asarida qashqalaq (qashg‘ alaq) leksemasi qadimgi turkiy ornitonimik leksikaning suv qushlarini ifodalovchi qatlamiga mansub birlik sifatida qayd etilgan. Manbada mazkur ornitonimning ma‘nosi “qashqaldoq, o‘ rdakdan kichikroq suv qushi” tarzida izohlanadi. Ushbu ta‘rifdan ko‘ rinadiki, qashg‘ alaq nomining semantik mazmunini belgilashda, avvalo, qushning zoologik xususiyati, tana hajmi va yashash muhiti asosiy mezon sifatida xizmat qilgan. Koshg‘ ariy qashg‘ alaqlarni o‘ rdak bilan qiyoslab, uning o‘ rdakdan kichikroq ekanini alohida qayd etadi. Bu holat qadimgi turkiy leksikografiyada qushlarni tavsiflashda qiyosiy o‘ lchov usulidan foydalanilganini ko‘ rsatadi. Ya‘ni, nisbatan yaxshi tanilgan o‘ rdak mazkur qushning hajmini aniqlash uchun mezon sifatida olingan. Natijada qashg‘ alaqlarning o‘ ziga xosligi bevosita uning boshqa suv qushiga nisbatan kichikligi orqali ifodalangan.

Mazkur ornitonimning yana bir muhim semantik belgisi uning **suv qushi** ekanligidir. Koshg‘ ariyning izohida qashg‘ alaqlarning suv bilan bog‘ liq hayot tarzi bevosita ko‘ rsatiladi. Bu xususiyat asarda keltirilgan she‘riy parcha orqali yanada aniqroq namoyon bo‘ ladi: **“Tañda bilā kōrsā meni ōrdāk atar, Qalwa kōrūp qashqalaqī suwa batar”** ya‘ni mazmunan ushbu misralarda quruqlikdagi holatda qushni ko‘ rgan kishi uni o‘ rdak deb o‘ ylashi, suvda esa qashg‘ alaqlarni ko‘ rganda uning suvga sho‘ ng‘ ishi tasvirlanadi. Keltirilgan izohda ham qashg‘ alaqlarning suvga sho‘ ng‘ ib ketishi uning xarakterli xatti-harakati sifatida ta‘kidlangan. Demak, mazkur kontekstda qushning suv muhitiga moslashganligi va sho‘ ng‘ ish qobiliyati uning muhim differensial belgilaridan biri sifatida namoyon bo‘ ladi.

Qashg‘ alaqlarning o‘ rdak bilan qiyoslanishi ham alohida lingvistik ahamiyatga ega. Bir tomondan, ikkala qushning tashqi yoki funksional jihatdan o‘ xshashligi mavjud bo‘ lsa, ikkinchi tomondan, ularning tana hajmi va xatti-harakatidagi farqlar qashg‘ alaqlarni alohida ornitonimik birlik sifatida ajratishga xizmat qilgan. Shunday qilib, mazkur leksemaning semantik strukturasida “suv qushi”, “o‘ rdakka o‘ xshashlik”, “kichik hajm” va “suvga sho‘ ng‘ ish” kabi belgilarni ajratish mumkin.

Mazkur birlikning nomlanish motivini o‘ rganishda uning **qashqalaq** shakli ham e‘tiborga loyiq. Leksemaning hozirgi o‘ zbek tilidagi **qashqaldoq** shakli bilan qiyoslanishi uning tarixiy davomiyligini ko‘ rsatadi. Fonetik jihatdan ayrim farqlar mavjud bo‘ lishiga qaramay, qadimgi turkiy **qashqalaq** va zamonaviy o‘ zbek **qashqaldoq** birliklari bir xil qush denotatini ifodalashi bilan o‘ zaro bog‘ lanadi. Shu sababli mazkur juftlikni qadimgi turkiy ornitonimning zamonaviy o‘ zbek tilidagi fonetik jihatdan o‘ zgargan, semantik jihatdan esa saqlangan davomchisi sifatida baholash mumkin.

Qashg‘ alaq haqidagi mazkur tavsif qadimgi turkiy xalqlarning suv qushlarini tasniflashda ularning **tashqi ko‘ rinishi, hajmi, yashash muhiti va xatti-harakatlariga** e‘tibor berganini ko‘ rsatadi. Koshg‘ ariyning o‘ rdakni qiyosiy mezon sifatida tanlashi esa xalqona zoologik tasnifning amaliy xarakterga ega bo‘ lganini anglatadi. Bunda qushning nomi uning biologik xususiyatlarini bevosita yoki bilvosita aks ettiruvchi semantik belgilar bilan tavsiflangan.

Shuningdek, qashg‘ alaqlarning suvga sho‘ ng‘ ishi haqidagi ma‘lumot uning harakat-xulqiy belgisini ham ochib beradi. Demak, Koshg‘ ariy mazkur ornitonimni izohlashda faqat “qanday qush?” degan savolga javob berish bilan cheklanmay, uning tabiiy muhitdagi xatti-harakatini ham tasvirlaydi. Bu esa “Devonu lug‘ ati-t-turk”dagi ornitonimlar tavsifi ko‘ pincha lug‘ aviy, zoologik va etnografik ma‘lumotlarning uyg‘ unligi asosida shakllanganini ko‘ rsatadi.

Umuman olganda, qashqalaq – qashqaldoq ornitonimik juftligi “Devonu lug‘ ati-t-turk”dagi suv qushlari nomlarining semantik xususiyatlarini o‘ rganishda muhim material hisoblanadi. Mazkur birlikning “o‘ rdakdan kichikroq suv qushi” sifatida tavsiflanishi uning hajm va tur jihatidan qiyosiy belgisini, suvga sho‘ ng‘ ishi esa xatti-harakat va yashash muhiti bilan bog‘ liq belgisini namoyon etadi. Qadimgi turkiy **qashqalaq** shaklining hozirgi o‘ zbek tilidagi **qashqaldoq** bilan semantik jihatdan mos kelishi esa mazkur ornitonimning tarixiy-lisoniy davomiyligini ko‘ rsatadi. Shu jihatdan qashg‘ alaqlarni qadimgi turkiy ornitonimlar orasida semantik jihatdan barqaror saqlangan va zamonaviy o‘ zbek tilida o‘ z davomchisiga ega bo‘ lgan suv qushi nomi sifatida baholash mumkin. Zoologik tasnifiga ko‘ ra, qashqaldoq – turnasimonlar (Gruiformes) turkumining qizilishtonlar yoki qashqaldoqsimonlar (Rallidae) oilasiga mansub suv qushi hisoblanib, mazkur tur Yevropa, Osiyo, Avstraliya va Afrikaning ayrim hududlarida tarqalgan. Qashqaldoqlarning gavdasi

ixcham va baquvvat bo' lib, tana uzunligi taxminan 38 sm ga yetadi. Voyaga yetgan qushning patlari deyarli butunlay qora yoki to'q kulrang-qora rangda bo' ladi. Boshi va bo' yni yaltiroq qora, tumshug' i hamda peshonasidagi o' ziga xos oq peshona qalqoni esa uning eng muhim tashqi belgilaridan hisoblanadi. Oyoqlari yashil-kulrang bo' lib, barmoqlari oddiy suzish pardasi bilan emas, balki yon tomonlarida kengaygan bo' lakchalar (loblar) bilan ta'minlangan. Aynan shu tuzilish qashqaldoqning suvda yaxshi suzishi va suv o' simliklari orasida harakatlanishiga moslashgan [8].

Mahmud Koshg' ariyning "Devonu lug' ati-t-turk" asarida توي [toy] leksemasi qadimgi turkiy ornitonimlardan biri sifatida qayd etilgan bo' lib, manbada u "tuy deyiladigan qush" tarzida izohlanadi [4]. Muallifga ko' ra, bu öäl harfini yä ga almashtiruvchilar tilidadir. Bu so' z to6 shaklida ham talaffuz qilinadi (chigilcha). Mazkur izoh qushning aniq zoologik turini tavsiflashdan ko' ra, uning nomlanish shakli va turkiy tillardagi fonetik variantlariga e'tibor qaratilganligi bilan xarakterlanadi. Shu sababli toy/tuy birliklarini tarixiy-dialektal jihatdan o' rganish qadimgi turkiy ornitonimik leksikaning shakllanish va variantlanish jarayonlarini aniqlashda muhim ahamiyatga ega.

Koshg' ariy mazkur leksemaning fonetik xususiyatiga alohida to' xtalib, d undoshining y tovushiga almashishi asosida yuzaga kelgan shakl ekanini qayd etadi. Bu ma'lumot qadimgi turkiy tillar va lahjalarida undosh tovushlarning o' zaro almashinuvi natijasida bir leksemaning turli fonetik ko' rinishlarda qo' llanganini ko' rsatadi. Demak, toy – tuy munosabati semantik farqlanishni emas, balki fonetik-dialektal variantlanishni ifodalovchi birlik sifatida baholanishi mumkin.

Manbada mazkur leksemaning yana bir fonetik varianti – toğ shakli ham qayd etilgan va uning chigil lahjasiga xos talaffuz ekani ko' rsatiladi. Shu jihatdan toy/tuy/toğ shakllari bir qush nomining turli qadimgi turkiy til va lahjalaridagi fonetik ko' rinishlarini aks ettiradi. Koshg' ariyning bunday variantlarni qayd etishi "Devonu lug' ati-t-turk"ning nafaqat lug' aviy, balki dialektologik manba sifatidagi ahamiyatini ham ko' rsatadi.

Toy ornitonimining shakli variantlarida kuzatiladigan d – y almashinuvi qadimgi turkiy tillarning fonetik taraqqiyotini o' rganishda muhim hodisalardan biridir. Bir leksemaning turli hududlarda turlicha talaffuz qilinishi tilning ichki dialektal differensiallashuvi bilan bog' liq bo' lib, bunday fonetik tafovutlar qadimgi turkiy qabila va lahjalarning o' ziga xosligini belgilovchi omillardan biri hisoblangan. Shu nuqtayi nazardan, toy/tuy shakllari qadimgi turkiy ornitonimlarning dialektal variantlanish jarayonini ko' rsatuvchi xarakterli misollardan biridir.

Mazkur birlikning hozirgi o' zbek tilidagi muqobilini belgilashda ham ehtiyotkorlik talab etiladi. Koshg' ariy izohida faqat qushning nomi keltirilgani, uning tashqi ko' rinishi, yashash muhiti yoki biologik xususiyatlari batafsil tavsiflanmagani sababli toy/tuy leksemasini muayyan zamonaviy zoologik tur bilan qat'iy tenglashtirish uchun qo' shimcha manbalarni jalb etish zarur. Shu bois mazkur ornitonimning zamonaviy muqobilini aniqlashda tarixiy lug' atlar, boshqa turkiy tillardagi shakllar hamda zoologik nomlar bilan qiyosiy tahlil olib borish maqsadga muvofiqdir.

Shunday qilib, "Devonu lug' ati-t-turk"dagi toy – tuy – toğ shakllari qadimgi turkiy ornitonimlarning fonetik va dialektal variantlanishini namoyon etuvchi muhim birliklardir. Mazkur shakllarning bir qush nomiga mansubligi ularning semantik birligini, d – y almashinuvi hamda Chigil lahjasidagi toğ shakli esa ularning fonetik-dialektal farqlanishini ko' rsatadi. Shu jihatdan toy ornitonimi qadimgi turkiy zoonimik leksikaning hududiy variantlari va tarixiy fonetik jarayonlarini tadqiq etishda muhim lingvistik material sifatida baholanishi mumkin.

Biologik tasniflashuviga ko' ra, tuvaloq – (Otididae) oilasiga mansub, asosan ochiq dasht, quruq o' tloq va qishloq xo' jaligi yerlarida yashovchi quruqlik qushi. U Palearktika hududida, jumladan Janubiy Yevropa va Markaziy Osiyoning ayrim qismlarida tarqalgan. O' zbekistonda ham uchrashi qayd etilgan. Tuvaloqning tana uzunligi 40-45 sm, qanotlarining kengligi 105-115 sm, tana massasi esa taxminan 700-950 g ni tashkil etadi. Tanasining ustki qismi asosan sarg' ish-jigarrang, mayda qora va oq belgilar bilan qoplangan, pastki qismi esa oqish tusda bo' ladi. Erkaklari ko' payish davrida o' ziga xos qora bo' yin va oq yoqali naqsh hosil qiladi; boshi kulrang-ko' kintir tusga kiradi. Urg' ochilarida esa bunday keskin qora-oq bo' yin naqshi kuzatilmaydi [9].

XULOSA

Olib borilgan tahlillar shuni ko' rsatadiki, Mahmud Koshg' ariyning "Devonu lug' ati-t-turk" asari qadimgi turkiy xalqlarning qushlar haqidagi tasavvurlari, ularni nomlash va farqlash mezonlarini o' rganishda muhim lingvistik manbalardan biridir. Asarda qayd etilgan ornitonimlar nafaqat qushlarning nomlarini, balki ularning tashqi ko' rinishi, tana hajmi, yashash muhiti va xatti-harakatlari bilan bog' liq semantik belgilarni ham aks ettiradi.

"Devonu lug' ati-t-turk"dagi ornitonimlarni struktur-semantik, tarixiy-qiyosiy va zoologik jihatdan kompleks o' rganish qadimgi turkiy tilning lug' aviy boyligi, qush nomlarining nominatsiya xususiyatlari hamda ularning zamonaviy turkiy tillardagi davomiyligini aniqlash uchun muhim ilmiy asos bo' lib xizmat qiladi. Tadqiq etilgan birliklar qadimgi turkiy xalqlarning tabiatni kuzatish tajribasi, qushlarni farqlash va nomlash tamoyillari hamda ularning tilida aks etgan zoologik tasavvurlarni yoritishda ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Mualliflar bayonotlari

Mualliflar hissasi. Maqola yakka muallif tomonidan tayyorlangan. Muallif tadqiqot konsepsiyasini ishlab chiqish, manbalarni tanlash va tahlil qilish, matnni yozish hamda yakuniy tahrir bosqichlarini mustaqil amalga oshirgan.

Manfaatlar to'qnashuvi. Muallif manfaatlar to'qnashuvi mavjud emasligini ma'lum qiladi.

Moliyalashtirish. Tadqiqot hech qanday tashqi moliyalashtirish manbaisiz, muallifning shaxsiy tashabbusi asosida amalga oshirilgan.

Ma'lumotlarning ochiqqligi. Tadqiqotda foydalanilgan barcha manbalar maqolaning adabiyotlar ro'yxatida keltirilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Sobitov A.T. "Qadimgi turkiy yodgorliklar zoonimlarining qiyosiy tadqiqi" Fil.f.f.d. diss. 2026. – 3 b.
2. Токошева Ж. А. Названия птиц в произведении «Диван Лугат ат-Турк» и их употребление в современном кыргызском языке // Бюллетень науки и практики. – 2021. – Т. 7. – № 3. – С. 389–395.
3. Щербак А. Названия домашних и диких животных в тюркских языках // Историческое развитие лексики тюркских языков. – М.: Акад. СССР, 1961. – 150 с.
4. Содиқов Қ. Махмуд Кошғарий. "Девону лугат-ит турк". – Тошкент: Фафур Фулом, 2017, – 402 б.
5. Gill, Frank; Donsker, David; Rasmussen, Pamela C., eds. (2023). "Flufftails, finfoots, rails, trumpeters, cranes, limpkin." World Bird List Version 13.2. International Ornithologists' Union. – 2023. – 120 p.
6. Sundar, K.S. "Are Rice Paddies Suboptimal Breeding Habitat for Sarus Cranes in Uttar Pradesh, India?" Ornithological Applications. – 2009. – 39 p.
7. O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 jildlik. 1-jild. – Toshkent: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" davlat ilmiy nashriyoti, 2008. – 269 b.
8. Cramp, S. The Birds of the Western Palearctic. Vol. II: Hawks to Bustards. Oxford: Oxford University Press. – 1980. 132-133 pp.
9. Sehhatiasabet, M. E., Abdi, F., Ashoori, A. et al. Preliminary assessment of distribution and population size of wintering Little Bustards Tetrax tetrax in Iran. Bird Conservation International. – 2012. – 22 p.

Reference

1. Sobitov, A.T. Comparative Study of Zoonyms of Ancient Turkic Monuments. Doctoral dissertation in Philology. 2026. – 3 p. (In Uzbek)
2. Tokosheva, Zh.A. Names of Birds in the Work "Divan Lugat at-Turk" and Their Use in the Modern Kyrgyz Language. Bulletin of Science and Practice. 2021. – 389–395 pp. (In Russian)
3. Shcherbak, A. Names of Domestic and Wild Animals in Turkic Languages. In: Historical Development of the Vocabulary of Turkic Languages. Moscow: Academy of Sciences of the USSR. 1961. – 150 p. (In Russian)
4. Sodiqov, Q. Mahmud Koshgariy. Devonu Lug'at-it-Turk. Tashkent: G'afur G'ulom. 2017. – 402 p. (In Uzbek)
5. Gill, F., Donsker, D., & Rasmussen, P.C. (Eds.). Flufftails, Finfoots, Rails, Trumpeters, Cranes, Limpkin. World Bird List, Version 13.2. International Ornithologists' Union. 2023. – 120 p. (In English)
6. Sundar, K.S. Are Rice Paddies Suboptimal Breeding Habitat for Sarus Cranes in Uttar Pradesh, India? Ornithological Applications. 2009. – 39 p. (In English)
7. Explanatory Dictionary of the Uzbek Language. In 5 volumes. Vol. 1. Tashkent: State Scientific Publishing House "National Encyclopedia of Uzbekistan". 2008. – 269 p. (In Uzbek)
8. Cramp, S. The Birds of the Western Palearctic. Vol. II: Hawks to Bustards. Oxford: Oxford University Press. 1980. – pp. 132–133. (In English)
9. Sehhatiasabet, M.E., Abdi, F., Ashoori, A., et al. Preliminary Assessment of Distribution and Population Size of Wintering Little Bustards Tetrax tetrax in Iran. Bird Conservation International. 2012. – 22 p. (In English)